

III. PROBLEMATYKA ETNICZNA W BADANIACH ETNOLOGICZNYCH I ANTROPOLOGICZNYCH

ALEKSANDER POSERN-ZIELIŃSKI
Instytut Etnologii i
Antropologii Kulturowej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Poznań

STUDIA ETNICZNE W POLSKIEJ ETNOLOGII PO 1945 ROKU. ICH UWARUNKOWANIA, KONTEKSTY I NURTY

Studia etniczne a etnologia

Studia etniczne mają ze swej istoty charakter interdyscyplinarny, gdyż obejmują różnorodne aspekty etnicznej rzeczywistości (społeczne, kulturowe, historyczne, polityczne, demograficzne, prawne itp.), które są zwykle analizowane przy użyciu odmiennych metod i podejść interpretacyjnych. Dlatego też tworzą one łącznie ważny obszar badań w obrębie nauk społecznych (humanistycznych), a każda z poszczególnych dyscyplin i specjalności wnosi do tych studiów swój oryginalny wkład.

Największym powodzeniem problematyka etniczna cieszyła się dotychczas u historyków i socjologów. Ci pierwsi koncentrowali uwagę na dziejach formowania się narodu, na rekonstrukcji stosunków międzyetnicznych, na migracjach i przesiedleniach zmieniających etniczne granice i mapy, oraz na historii mniejszości narodowych i ich roli w procesach dziejowych. Drugi skupiali uwagę na teoretycznych kwestiach związanych ze statusem badanych jednostek etnicznych i charakterem procesów ich transformacji, a także śledzili bieżący rozwój sytuacji etnicznej, poświęcając sporo miejsca problemowi tożsamości, uprzedzeń, stereotypów, konfliktów, a także procesom integracji i asymilacji. Na tym tle dorobek nauk etnologicznych, choć nie bez znaczenia, zarówno w obszarze refleksji teoretycznej, jak i analiz konkretnych układów i sytuacji, okazuje się być wyraźnie skromniejszym.

Znaczenie studiów etnicznych w etnologii (antropologii kulturowej / społecznej) systematycznie rośnie, a zjawisko to ma charakter nie tylko stały, ale i powszechny, obejmując swym zasięgiem zarówno główne jak i peryferyjne nurty współczesnych nauk o człowieku i jego kulturze. Proces tej „etniczacji” etnologii związany jest co najmniej z trzema podstawowymi czynnikami. Po pierwsze ze zmianą paradygmatów obowiązujących do niedawna w obrębie tych nauk, preferujących przede wszystkim studia nad tradycyjnymi formami kultur „ludowych” czy „pierwotnych”. Kurczenie się tych klasycznych już dziś obszarów etnologicznej penetracji skierowało uwagę badaczy na nowe procesy

i środowiska społeczno-kulturowe (na mieszkańców miast, na subkultury, na mniejszości różnorodnego typu, na grupy zawodowe itp.) w tym również na problemy etniczne, poczynając od studiów nad małymi grupami etnicznymi, a kończąc na dociekaniach nad procesami narodotwórczymi i formowaniem się ponadnarodowych wspólnot cywilizacyjnych.

Po drugie – postępująca „etniczacja” etnologii była i jest nadal wynikiem naturalnej adaptacji tej dyscypliny do wyzwań, wymogów i potrzeb współczesnego życia, które w coraz większym stopniu ukazują wagę etniczności, nacjonalizmów, konfliktów etnicznych czy dążeń poszczególnych grup etnicznych i mniejszościowych do zapewnienia sobie autonomicznej, bezpiecznej przestrzeni, umożliwiającej zachowanie i rozwój własnej specyfiki kulturowej.

Wreszcie trzeci czynnik sprzyjający tej reorientacji studiów etnologicznych tkwił w specyfice dotychczasowych badań, wysuwających coraz częściej na czoło holistyczną i bardziej podmiotową, aniżeli przedmiotową, charakterystykę małych społeczności, które przedstawiano przez pryzmat obowiązujących w nich wartości, wzorów i norm kulturowych. Takie właśnie podejście, obowiązujące w głównym nurcie nauk etnologicznych (uprawianych na Zachodzie), okazało się szczególnie efektywne w analizach dotyczących tożsamości etnicznej i międzyetnicznego współistnienia. Kulturowy wymiar interpretacji stosowany przez etnologów szybko stał się szczególnie atrakcyjnym narzędziem uprawiania studiów etnicznych, także w obrębie wielu innych dyscyplin, które spostrzegły, iż jednym z najważniejszych wymiarów tych dociekań jest świat symboli, wartości, mitów, wyobrażeń – słowem mentalna warstwa kultury, generująca wszelkie idee etniczne, decydujące w dużej mierze o kształcie stosunków międzygrupowych i przebiegu procesów etnicznych.

W wyniku tych transformacji studiów etnicznych zaczęły one ulegać w dużej mierze „antropologizacji”, a zjawisko to dodatkowo zbliżyło ku sobie wszystkie dyscypliny zajmujące się omawianymi tu kwestiami. Procesowi temu poddała się etniczna historia, i to zarówno w Polsce¹, jak i w Stanach Zjednoczonych², etnosocjologia, która do niedawna wiodła prym w etnicznych badaniach na terenie krajów anglosaskich, a także i etnodemografia oraz socjolingwistyka etniczna.

Natomiast w ramach nauk etnologicznych ukształtowała się odrębna subdyscyplina zajmująca się zagadnieniami etnicznymi, która to do niedawna nie miała swej nazwy. Obecnie coraz częściej specjalizację tę określa się mianem etnologii (antropologii) etniczności (*anthropology of ethnicity*) lub też etno-antropologii, co nie wydaje się być nazwą zbyt szczęśliwie uformowaną.

¹ J. Chlebowczyk, *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początku XX w.)*, Warszawa—Kraków 1975.

² R. J. Vecoli, *Ethnicity. A Neglected Dimension of American History*, w: H. J. Bass (red.), *The State of American History*, Chicago 1970; R. J. Vecoli, *An Inter-ethnic Perspective on American Immigration History*, „Mid-America. An Historical Review” t. 75, nr 2, 1993.

Problematyka ta zyskuje sobie coraz więcej zwolenników, a także spore społeczne uznanie, czego wyrazem są coraz częstsze międzynarodowe konferencje, powstające w wielu krajach grupy robocze i coraz liczniejsze czasopisma wyspecjalizowane w tej tematyce.

Byłoby dużym uproszczeniem twierdzić, iż związki między studiami etnicznymi a etnologią zadziergnięte zostały stosunkowo niedawno. W rzeczy samej sięgają daleko w przeszłość i można je śledzić co najmniej od czasów J. G. Herdera, kiedy to romantyczne zainteresowania kulturą i „duchem” ludu (*Volksgeist*) zaczęły się splatać z ideologią nacjonalistyczną, z ruchami patriotycznymi, a także z fascynacją nad wielokulturowością szeregu rejonów Europy³.

Rola studiów etnicznych w naukach społecznych, w szczególności zaś w etnologii, wzrastała wówczas, gdy badania te miały na celu rozwiązanie istotnych problemów etnicznych w krajach o strukturze pluralistycznej. Sytuacja taka wystąpiła np. w okresie międzywojennym w USA, kiedy to naczelnym hasłem amerykańskich ideologów stała się bezkonfliktowa integracja ludności tubylczej i milionów imigrantów, z których chciano ulepić wspólnotę narodową, bez pozbawienia wchodzących w nią zbiorowości etnicznych przynależnych im praw do kultuwowania odrębnej tradycji. To właśnie na użytek tych studiów powstały koncepcje akulturacji, pluralizmu kulturowego, podstawowej struktury osobowości, wzoru kulturowego i wreszcie charakteru narodowego. Po drugiej wojnie światowej ciężar studiów etnicznych przejęła jednak socjologia i społeczna historia (*social history*), by dopiero w latach 80. na powrót zbliżyć się ku antropologicznym interpretacjom⁴.

W krajach Ameryki Łacińskiej, szczególnie zaś w Meksyku – antropologia – jako dyscyplina przede wszystkim stosowana, została wyraźnie ukierunkowana w stronę badań etnicznych, które inspirowane były ideologią „indigenistyczną” oraz integracjonistyczno-modernizacyjną strategią mającą na celu włączenie w główny nurt życia kraju mniejszości indiańskich. Zadaniu temu miały sprzyjać specjalistyczne centra badawcze (tzw. narodowe instytuty ds. tubylczych), które sprzęgały antropologiczne studia podstawowe z realizacją projektów o charakterze aplikacyjnym⁵.

W nieco podobnym kierunku ewoluowała etnologia radziecka, która otwarcie głosiła tezę, iż jej podstawowym zadaniem jest badanie historycznego rozwoju i właściwości kultury konkretnych jednostek etnicznych, wcho-

³ L. Degh, *The Study of Ethnicity in Modern European Ethnology*, w: *Folklore, Nationalism and Politics*, Columbus, Ohio 1978, s. 34.

⁴ A. Posern-Zieliński, *Amerykańska antropologia kulturowa i jej współczesne problemy*, „Lud” t. 61, 1977; A. Posern-Zieliński, *Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych*, „Lud” t. 63, 1979.

⁵ J. Comas, *Antropologia social aplicada en Mexico. Trayectorias y antologia*, Mexico 1973.

dzących w obręb wielonarodowego Związku Radzieckiego. Od silnie akcentowanych zainteresowań etnogenetycznych, a następnie etnohistorycznych, mających nowym „socjalistycznym” narodowościom przywrócić „właściwy” sens ich etnicznych dziejów (Tołstow, Tokariew), szybko przeszła ona (pod kierunkiem Bromleja) ważną transformację, stając się „nauką o etnosach”⁶. W tej postaci dokonała znacznego zwrotu od historii kultury ku etnosociologii, koncentrując się na bieżących procesach wewnątrzradzieckich migracji, międzyetnicznych stosunków (głównie przez pryzmat małżeństw mieszanych) i integracji regionalnej, wspierając w dużym stopniu ideologiczną tezę o narodzinach nowego „sowieckiego” narodu.

Na tych trzech, przytoczonych tu bardzo skrótowo, przykładach silnego związku studiów etnicznych z etnologią, widać wyraźnie jak ważne miejsce zajmuje ta problematyka we współczesnym świecie. Począwszy od końca lat 60. kiedy to zaczęły się uzewnętrzniać w wielu krajach ruchy etnicznego odrodzenia, a wraz z nimi ujawniały się na nowo konflikty etniczne, dążenia separatystyczne, interesująca nas problematyka wyraźnie zaczęła się wysuwać na czołowe miejsca, skupiając wokół siebie coraz więcej specjalistów, programów, ośrodków, czasopism i wydawnictw⁷. Tendencja ta stała się najbardziej wyrazista w krajach o pluralistycznej strukturze etnicznej, na obszarach objętych procesami wielkich migracji oraz w państwach zamieszkałych przez grupy mniejszościowe.

Waga problematyki polega przede wszystkim na tym, iż łączy ona w wyjątkowy sposób trzy swe podstawowe wymiary. Wymiar pierwszy – praktyczny, związany jest zazwyczaj z polityką etniczną, z edukacją wielokulturową czy z ideologią i strategią etniczną. Wymiar drugi – poznawczy – umożliwia rekonstrukcję przebiegu minionych i bieżących procesów etnicznych oraz śledzenie zmiennej trajektorii międzyetnicznych stosunków. Wreszcie wymiar ostatni – teoretyczny – daje szansę wypracowania coraz bardziej subtelnych instrumentów analizy, efektywniejszych siatek pojęciowych, słowem dogłębniejszego zrozumienia natury niezwykle złożonych zjawisk etnicznych. Każdy z tych trzech aspektów jest równie ważny i żaden nie powinien być ignorowany, bowiem wszystkie one są ze sobą niezwykle mocno sprzężone. Etnolog zaś, który bada te zjawiska, musi być świadom swego uwikłania w analizowany przez siebie kontekst etniczny. Jego studia, ekspertyzy czy nawet refleksje teoretyczne mogą i mają często wpływ na dalszy przebieg sytuacji na konkretnym obszarze, który był dotąd tylko domeną jego naukowych dociekań.

⁶ J. A. Bromley, *Etnos i etnografija*, Moskwa 1973.

⁷ R. Siemińska, *Sila tradycji i sila interesów. O źródłach białego ruchu etnicznego w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 1978; Van den Berghe P. L., *The Ethnic Phenomenon*, New York 1981.

Badania etniczne w okresie międzywojennym

Początki polskich badań etnicznych w obrębie etnologii sięgają przede wszystkim okresu międzywojennego, choć w tym czasie nie zajmowały one centralnego miejsca w rejestrze tematów najczęściej podejmowanych. Powstanie niepodległego państwa polskiego, a wraz z nim ponowna reintegracja narodowa, w naturalny sposób skierowała uwagę badaczy na rodzimą kulturę ludową i wartości wiejskiej tradycji dla odbudowy nowej tożsamości. Z drugiej jednak strony odrodzona Rzeczpospolita okazała się państwem zamieszkałym przez liczne mniejszości narodowe i etniczne (szczególnie na jej wschodnich i zachodnich rubieżach) konstytuujące blisko 1/3 całej populacji kraju.

Etnologowie nie mogli ignorować tej sytuacji, choć przyznać trzeba, iż w ograniczonym stopniu włączyli się w studia o bardziej praktycznym charakterze, które wówczas chętniej podejmowali socjologowie. Z drugiej strony wypada zauważyć, iż problematyka etnograficznego opisu grup etnicznych zamieszkałych obszary kresowe należała, od początków naszej dyscypliny, do tych zagadnień, które cieszyły się znacznym powodzeniem. Tendencja ta utrzymana została także i po roku 1918⁸. U źródeł jej siły tkwiły te same motywy, które B. Malinowskiego czy J. Siemiradzkiego skłaniały do studiowania rdzennych mieszkańców wysp Oceanii czy Ameryki Południowej. Etnograficzne antypody z egzotycznymi krajowcami o kulturze niemal pierwotnej, i co równie ważne, w niewielkim dotąd stopniu poddanej oddziaływaniu świata zewnętrznego, znajdowały się nie na drugiej półkuli, ale niewiele wiorst od Wilna czy Lwowa – ważnych podówczas ośrodków naukowych.

Prowadzone w tych czasach badania, które można by było podciągnąć pod miano studiów etnicznych, można w istocie podzielić na dwie podstawowe orientacje⁹. Pierwsza z nich, zdecydowanie tradycyjna, koncentrowała uwagę na etnograficznych opisach poszczególnych grup etnicznych lub też na kulturowej charakterystyce tych regionów, które zamieszkałe były przez ludność niepolskiego pochodzenia. Problematyka ta poszerzana była o takie zagadnienia, jak próby wytyczania granic etnicznych w oparciu o zasięgi etnograficznych artefaktów, o dociekania nad etnogenezą Polaków i sąsiednich ludów słowiańskich. Do reprezentantów tej orientacji zaliczyć można by m.in. K. Mozyńskiego, A. Fischera, a także K. Dobrowolskiego (z wczesnego okresu

⁸ A. Posern-Zieliński, *Kształtowanie się polskiej etnografii jako samodzielnej dyscypliny naukowej (do 1939 r.)*, w: M. Terlecka (red.) *Historia etnografii polskiej*, Wrocław 1973, s. 90.

⁹ Píše o tym szerzej W. Olszewski, *Etnologiczno-antropologiczne podejście do problematyki etnicznej w dwudziestolecie międzywojennym*, w: *Etnologia polska między ludoznawstwem a antropologią*, Poznań – Warszawa 1995 (w druku).

twórczości)¹⁰. W tym nurcie badań wyraźnie można było zauważyć tendencję do stawiania znaku równości między konkretnymi jednostkami etnicznymi a ustalonymi w toku studiów konfiguracjami, zespołami, zasięgami elementów kulturowych, którym przypisywano walor „obiektywnych” prawd naukowych. Tak więc orientacja ta nie tylko charakteryzowała się dość statycznym i deskryptywnym podejściem, ale traktowała badane przez siebie „jednostki” (lokalne, regionalne, etniczne, narodowe) w sposób ściśle „przedmiotowy”, pseudobiektywizowany i na domiar akontekstualny.

Druga orientacja, reprezentowana przede wszystkim przez J. St. Bystronia i J. Obrębskiego¹¹, próbowała stworzyć podstawy własnych studiów etnicznych, zrywając z wieloma „tradycyjnymi” podejściami. Najważniejszym *novum* było — po pierwsze: uznanie, iż studia tego rodzaju winny dążyć do uchwycenia tych elementów świadomości grupowej, które decydują o poczuciu odrębności, określają tożsamość, wyznaczają granice obcości, cementują wspólnotę; po drugie zaś, że dociekania takie winny również uwzględniać stosunki międzyetniczne (konflikty, antagonizmy, stereotypy, wzajemne zależności) gdyż tylko poprzez nie ujawnia się złożona sieć wzajemnych powiązań, mocno osadzonych w historii i posiadających istotny wpływ na przebieg bieżących wydarzeń.

Etnohistoryczny i etnosocjologiczny dorobek Bystronia i Obrębskiego, do którego tak chętnie się dziś odwołujemy, pokazał jak można i jak się powinno metodami etnologicznymi analizować kwestie etniczne¹². Ich sposób traktowania delikatnej materii etnicznej był z gruntu odmienny od „tradycyjnego” opisu kultury ludów kresowych. Przedmiotowe podejście zastąpili oni interpretacją podmiotową, odwołującą się do subiektywnych elementów świadomości badanych przez siebie ludzi, wzbogacając te analizy próbami uchwycenia kontekstualności i dynamiki zmian etnicznych. Wojna, niestety, przerwała te bardzo udane i wielce inspirujące (nawet po wielu latach) próby badawcze, a okres powojenny niezbyt sprzyjał szybkiemu upowszechnianiu się tych cennych idei.

¹⁰ A. Fischer, *Récherches ethnogeographiques en Pologne*, w: *Domum Natalicium J. Schrijnen*, Chartres 1929, s. 838-845; A. Fischer, *Etnografia słowiańska*, z. 1-3, Lwów-Warszawa 1932-1934; A. Fischer, *Rusini: Zarys etnografii Rusi*, Lwów 1929; J. Falkowski, *Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny*, Lwów 1938; J. Falkowski, *Zachodnie pogranicze Huculszczyzny...*, Lwów 1937. Więcej na ten temat zob.: Z. Sokolewicz, *Miejsce etnografii polskiej w nauce obcej (do r. 1939)*, w: M. Terlecka (red.), *Historia etnografii polskiej...*, op. cit., s. 185-189.

¹¹ J. S. Bystron, *Megalomania narodowa. Źródła — teorie — skutki*, Warszawa 1924; J. S. Bystron, *Ugrupowanie etniczne ludu polskiego*, Kraków 1925; J. Obrębski, *Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcie*, „Przegląd Socjologiczny” t. 4, 1936, s. 177-195; J. Obrębski, *Dzisiejsi ludzie Polesia*, „Przegląd Socjologiczny” t. 3-4, 1936, s. 414-446; J. Obrębski, *Problem etniczny Polesia*, „Sprawy Narodowościowe” R. 10, nr 1-2, 1936.

¹² A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Wkład Józefa Obrębskiego w badania procesów etnicznych*, „Etnografia Polska” t. 23, z. 2, s. 71-81.

Studia etniczne w PRL-u (lata 1945-1968)

Po drugiej wojnie światowej etnologia polska, przemianowana niebawem na etnografię, znalazła się w całkowicie nowym układzie uwarunkowań i uzależnień. Określały go przede wszystkim czynniki geopolityczne oraz ideologiczne, a także wewnętrzne procesy restrukturyzacji i adaptacji etnografii do nowej sytuacji i odmiennych zadań nauki. W odmienionych warunkach, studia etniczne, zapoczątkowane śmiałymi pomysłami przedwojennych etnologów i socjologów (F. Znaniecki, L. Wasilewski, J. Chałasiński)¹³, musiały zostać całkowicie zarzucone.

Terytorium polskie zostało arbitralną decyzją przesunięte na Zachód. Procesowi temu towarzyszyły wymuszone na niespotykaną dotychczas skalę migracje ludności, w wyniku których w obrębie nowych granic państwa polskiego zaczęła powstawać bardzo homogeniczna wspólnota narodowa, odizolowana od swej wschodniej diaspory i zachodnich środowisk emigracyjnych. Niegdyś liczebne mniejszości – na skutek okrucieństw wojny (holocaust Żydów i Cyganów), zmiany granic, masowych przesiedleń (tzw. repatriacji), reemigracji oraz brutalnych wypędzeń ludności (akcja „W” likwidująca skupiska ukraińskie i łemkowskie w Bieszczadach oraz wyjazd Niemców z terenów zachodnich i północnych ziem, przyłączonych do Polski) uległy dużej marginalizacji (liczbowej i obywatelskiej) oraz terytorialnemu rozproszeniu. Zaczęła się kształtować nowa sytuacja etniczna, która z punktu widzenia nauk społecznych, jak i potencjalnych potrzeb praktyki powinna być na bieżąco monitorowana i analizowana.

Jednakże stalinowski reżym, kreujący utopijne i dalece odbiegające od realiów fikcyjne obrazy społeczeństwa skupionego wokół partii i walczącego z klasowym wrogiem, nie był zainteresowany w ujawnianiu tych procesów, gdyż uzyskane wyniki kłóciłyby się ostro z oficjalną wykładnią przeobrażeń. W ten sposób problem mniejszości został na wiele lat praktycznie wyeliminowany z rejestru zagadnień poruszanych przez badaczy, dziennikarzy i pisarzy. Wytoczne partyjne, autocenzura i surowe cenzorskie zapisy, skutecznie zapobiegały próbom wkraczania na obszary objęte „zakazami” a więc ideologicznie niebezpieczne.

W tym samym czasie zaszły także istotne zmiany wewnątrz nauk społecznych, które starano się zuniformizować i wtłoczyć w jeden ortodoksyjnie marksistowski paradygmat. Socjologia, która była pionierem badań etnicznych, została administracyjnie rozwiązana pod pretekstem jej immanentnej „burżuazyjności”, etnologia natomiast, po pierwszych powojennych latach

¹³ J. Chałasiński, *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku. Studium socjologiczne*, Warszawa 1935; L. Wasilewski, *Sprawy narodowościowe w teorii i życiu*, Warszawa 1929; F. Znaniecki, *Studia nad antagonizmem do obcych*, „Przegląd Socjologiczny” t. 1, 1931.

odbudowy swej utraconej substancji, została ukierunkowana niemal bez reszty w stronę „narodową”, skupiając się na rejestracji stopniowo zanikającej polskiej kultury ludowej, którą przedstawiano zazwyczaj w postaci monografii społeczności lokalnych i regionalnych lub opracowań wybranych działów kultury¹⁴. Przedwojenna tematyka „kresowa” nie mogła już być kontynuowana, gdyż ziemie te znalazły się pod radziecką jurysdykcją, a pisanie o nich w czasie przeszłym, opierając się na materiałach zgromadzonych jeszcze przed wojną, również natrafiało na przeszkody ze względu na cenzurę dbającą o to, aby wymazać ze świadomości społecznej pamięć o kształcie terytorialnym II Rzeczypospolitej. Natomiast bieżące migracje, procesy ścierania się różnych żywiołów etnicznych i kulturowych oraz zjawiska ich stopniowej integracji znajdowały się także, mniej więcej do końca lat 50. poza zasięgiem możliwości badawczych etnografów¹⁵. Pozostawała więc tylko problematyka ściśle „tradycyjna”, do tego ograniczana jeszcze zaleceniami, by koncentrować się na „materialnych warunkach bytu” czyli na tzw. kulturze materialnej¹⁶, która była przedstawiana w swych etnoregionalnych wariantach bez ujawniania jej etnohistorycznego kontekstu.

Po upadku stalinizmu u progu lat 60. sytuacja polityczna w kraju, jak i w obrębie nauk społecznych (humanistycznych), zmieniła się wyraźnie umożliwiając badaczom, w tym również etnografom, wyjście z okowów izolacji i dając im nieco więcej, choć nadal istotnie ograniczonej, swobody sterowania swymi dyscyplinarnymi zainteresowaniami.

Wyrazem nowych tendencji stał się rozwój zainteresowań etnografią powszechną (tj. krajami i kulturami pozaeuropejskimi); odrodziła się kooperacja badawcza między ośrodkami krajów słowiańskich (badania karpackie); zwrócono także większą uwagę na procesy współczesnych przeobrażeń środowisk wiejskich (modernizacja) i miejskich (kultura robotnicza). Na fali nowych tendencji pojawiły się też programy badawcze, które można by było określić mianem „etnicznych”. Były one realizowane w ramach trzech, dość od siebie odseparowanych, nurtów.

Po pierwsze – chodziło o studia poświęcone zagadnieniom przemian i integracji kulturowej na Ziemiach Zachodnich (dawniej nazywanych Odzyskanymi); po drugie – o badania nad mniejszościami zamieszkującymi PRL, i po trzecie – o analizy etnicznych kontekstów i procesów na obszarach

¹⁴ M. Frankowska, *Etnografia polska po II wojnie światowej (1945-1970)*, w: M. Terlecka (red.) *Historia etnografii polskiej...*, *op. cit.*, s. 206.

¹⁵ Wyjątkiem były wczesne powojenne ekspertyzy dotyczące kwestii zasiedlania Ziemi Zachodnich oraz oceny umożliwiające identyfikację ludności autochtonicznej i odróżnienie jej od niemieckich mieszkańców tych ziem. Nie przyniosły one jednak poważniejszych rezultatów naukowych. Zob.: M. Frankowska, *op. cit.*, s. 235.

¹⁶ A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Kultura materialna wsi polskiej w pracach etnograficznych dwudziestopięcioletnia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Lud” t. 53, s. 61-102.

pozapolskich, przede wszystkim pozaeuropejskich. Ze względu na dość delikatną politycznie naturę dociekań musiały one być prowadzone w taki sposób, aby umiejętnie omijać kwestie podówczas drażliwe i te, na które nadal nie było przyzwolenia cenzury.

Najistotniejsze znaczenie posiadały niewątpliwie badania procesu integracji społeczności zamieszkujących Ziemię Zachodnią, które prowadzono wspólnie (lub raczej równolegle) z socjologami (przywróconymi do łask), a posiadającymi wówczas znacznie adekwatniejsze, aniżeli etnografowie, instrumenty analizy procesu przemian. Stąd też trudno się dziwić, iż prace, które wówczas powstawały w zespołach etnograficznych, były pisane pod silnym wpływem socjologizującej tendencji. Badania nad „integracją i adaptacją” ruszyły na dobre w latach 60., a prym w tym względzie wiodł ośrodek poznański kierowany przez J. Bursztę¹⁷, wspierany inicjatywami regionalnych zespołów etnograficznych z Koszalina, Olsztyna i Wrocławia.

Studia te, choć formalnie nie posiadały charakteru etnicznego, zawierały *implicite* sporo materiału i uwag wzbogacających naszą wiedzę na ten temat. Znajdujemy w nich obserwacje na temat konsekwencji zderzenia się kultur, skutków migracji, adaptacji przybyszów ze Wschodu do nowego środowiska etnogeograficznego, formowania się nowych społeczności lokalnych i regionalnych, powstających z odmiennych grup kulturowych („repatriantów”, osadników, autochtonów, reemigrantów) czy też procesu wrastania w nowe podłoże Polaków przybyłych po wojnie z Bałkanów czy Europy Zachodniej¹⁸.

Badaniom tym sprzyjały ówczesne władze, zarówno centralne jak i regionalne, ale w zamian domagały się aby rekonstruowany obraz społeczeństwa Ziemi Zachodniej odpowiadał oficjalnej wykładni politycznej. Tak więc z kart raportów i monografii miał się wydobywać obraz „nowych”, niemal harmonijnie funkcjonujących społeczności „ziemi zachodnich”¹⁹, dobrze zaadaptowanych do swych „odzyskanych” małych ojczyzn i zintegrowanych, zarówno wewnętrznie ze sobą, jak i dobrze wkomponowanych w główny nurt życia kraju. Byłoby uproszczeniem twierdzić, iż do takich tylko wyników sprowadzały się realizowane wówczas studia. Ukazywały one w miarę możliwości sporo rzeczywistych i dramatycznych w swym charakterze procesów i konfliktów, ale zjawiska te były spychane na dalszy plan, gdyż musiały ustąpić przed „pozytywną” wizją integracyjną. Czasami zdarzały się prawdziwe „wypadki przy

¹⁷ Zob.: J. Burszta (red.), *Stare i nowe w kulturze wsi koszalińskiej*, Poznań 1964; J. Burszta, *Zagadnienie integracji kulturowej wsi na Ziemiach Zachodnich*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 10, 1966, s. 170-188.

¹⁸ Zob.: M. Niewiadomska, *Bibliografia etnografii polskiej za lata 1961-1969*, cz. 2, Wrocław 1983, pkt. 5.7-5.9.

¹⁹ W tych latach obowiązywał nakaz używania nazwy „ziemie zachodnie” w formie pisanej tylko z małej litery. W przekonaniu decydentów partyjnych miało to być symboliczno-magicznym dowodem na zintegrowanie tych terytoriów z resztą kraju.

pracy”, jak np. w przypadku opublikowania monografii poświęconej losowi Łemków pióra A. Kwileckiego²⁰, która ze względu na rzetelny wizerunek najnowszych dziejów tej grupy etnicznej, tragicznie skrzywdzonej przez powojenne władze komunistyczne, została szybko wycofana z dystrybucji, stając się prawdziwym bibliofilskim rarytasem.

Ogólna atmosfera „epoki gomółkowskiej” sprawiała, iż mimo dość intensywnej penetracji Ziem Zachodnich, wiele istotnych problemów etnicznych nie zostało „zauważonych”. Całkowicie pominięto rolę żywiołu niemieckiego w kulturowym kształtowaniu się specyfiki włączonych do Polski ziem, pozostawiając te kwestie zachodnioniemieckim specjalistom od *Volkskunde der Heimatvertriebenen*, ignorowano dwukulturowość ludności autochtonicznej, dostrzegając w niej albo (oficjalnie) spadkobierców „piastowskiej tradycji”, albo (nieoficjalnie) widząc w niej element obcy, nie zajmowano się kulturowymi i świadomościowymi konsekwencjami traktowania ludności miejscowej jako „niezbyt” polskiej, niegodnej zaufania, a więc w rezultacie spychanej do „drugiej kategorii”, nie studiowano rzetelnie konfliktów międzyetnicznych i międzygrupowych, opóźniających procesy integracji, wreszcie unikano badań nad ludnością ukraińską i łemkowską, zarówno na Ziemiach Zachodnich, jak i na ich rdzennych, wschodnich obszarach. Wszystkie te tematy były politycznie niebezpieczne, a zatem niewskazane by je realizować.

W latach 60. pojawiły się jednak pierwsze studia poświęcone grupom mniejszościowym i etnoregionalnym zamieszkującym Polskę — takim jak Cyganie, Białorusini z Podlasia, Łemkowie ze wschodnich Karpat, Kaszubi, Słowińcy, Bąbrzy z okolic Poznania, Mazurzy, Warmiacy i Górale podhalańscy. Trudno byłoby jednak znaleźć w bibliografii z tych czasów (okres lat 60. i 70.) poważniejszych rozpraw na temat mniejszości ukraińskiej, ludności żydowskiej czy niemieckiej²¹.

W większości prac, poświęconych mniejszościowej problematyce, nadal dominowała tendencja „etnograficzna”, tj. przewaga rejestrującego opisu poszczególnych „działów” kultury ludowej analizowanej grupy, nad refleksją poświęconą problemom tożsamości, uwarunkowań etnopolitycznych i etnohistorycznych, kontekstów interetnicznych czy analizie dążeń opisywanych społeczności do większej swobody własnej ekspresji kulturowej. W części związane to było z panującą wówczas atmosferą politycznej nieufności wobec wszelkich przejawów społecznej niezależności, w tym także wobec ruchów

²⁰ A. Kwilecki, *Łemkowie — zagadnienia migracji i asymilacji*, Warszawa 1974. Warto zauważyć, iż większość tekstu tej książki była uprzednio publikowana we fragmentach umieszczanych w różnych specjalistycznych i regionalnych periodykach. Ingerencja cenzury dotyczyła więc całości pracy, mającej znacznie szerszy krąg odbiorców.

²¹ Zob.: M. Niewiadomska, *op. cit.*, s. 143-149 (pkt. 5.9).

regionalnych (takich jak kaszubski czy góralski)²². Z drugiej jednak strony można tu także mówić o tradycjonalizmie postaw badawczych, zbyt mocno przywiązanych do utartych schematów. Na szczęście obok nich pojawiły się także nowe podejścia próbujące analizować świadomość narodową i etniczną grup regionalnych oraz dostrzegające w stereotypach cenny materiał określający interetniczne stosunki²³.

Problematyka etniczna pojawiła się także w studiach poświęconych kulturom pozaeuropejskim. Ten dział etnografii, poza penetracjami Mongolii i Azji Środkowej, rozwijał się początkowo w izolacji od obszarów swych zainteresowań, z konieczności zastępując badania terenowe dociekaniem etnohistorycznymi. Wśród rezultatów naukowych tej grupy badaczy znalazły się prace poświęcone kształtowaniu się świadomości etnicznej (np. studia K. Zielnicy o mieszkańcach Ghany), roli tradycji w narodowej konsolidacji (badania Z. Jasiewicza wśród Uzbeków oraz zespołu W. Dynowskiego badającego społeczeństwo mongolskie), związkom religii z tożsamością etniczną, (etnohistoryczne studia Mirosławy i Aleksandra Posern-Zielińskich o Indiach obu Ameryk), czy wreszcie dociekaniom na temat teorii i praktyki akulturacji (prace M. Frankowskiej, K. Małkowskiej i G. Kloski)²⁴.

Studia etniczne w PRL-u lat 70. i 80.

Począwszy od lat 70. w ślad za liberalizacją „realnego socjalizmu” i większym otwarciem się kraju na Zachód, pozytywne zmiany objęły również nauki społeczne, w tym także etnografię. Przełamana została izolacja, szerzej włączono się w badania międzynarodowe (głównie w ramach państw socjalistycznych), zaczęto organizować naukowe wyprawy na inne kontynenty, częściej także wyjeżdżano na stypendia i konferencje zagraniczne oraz w większym stopniu zaczęto wykorzystywać w miarę bieżącą literaturę światową. W tym samym czasie zachodziły również istotne przewartościowania wewnątrz etnografii, polegające nie tylko na przyswajaniu metodologicznych „nowinek” (głównie strukturalizmu, semiotyki oraz fenomenologii i funkcjonalizmu),

²² Przykładem tej niechęci było także wygaszanie inicjatyw kulturalnych Kaszubów i ograniczanie ich możliwości wydawania własnej prasy i wydawnictw. Podobne zjawisko istniało na południu Polski u Górali podhalańskich, którzy sprowadzali prywatnymi kanałami ze Stanów Zjednoczonych – jedyne wówczas góralskie pismo na świecie – „Tatrzański Orzeł” („Tatra Eagle”) wydawany w USA przez Związek Podhalań w Ameryce. Zob.: A. Posern-Zieliński, *Tradycja a etniczność. Przemiany kultury Polonii amerykańskiej*, Wrocław 1983, s. 236-237; A. Kowalska-Lewicka, *Związek Podhalań w Ameryce Północnej*, „Etnografia Polska” t. 6, 1960.

²³ Zob.: T. Kulesza-Zakrzewska, *Bibliografia etnograficznych prac magisterskich, doktorskich i habilitacyjnych na uniwersytetach polskich w latach 1945-1975*, Warszawa-Łódź 1979.

²⁴ M. Frankowska, *Etnografia powszechna i jej miejsce w nauce polskiej po II wojnie światowej*, „Lud” t. 53, 1969, s. 103-136; M. Frankowska, *Etnografia polska po II wojnie światowej*, w: M. Terlecka (red.), *Historia etnografii polskiej...*, op. cit., s. 258-268.

ale także na wyraźnym odchodzeniu od zagadnień związanych z badaniami tradycyjnej kultury ludowej ku coraz większym zainteresowaniom problematyką współczesnych przeobrażeń. Ten zwrot musiał skierować uwagę etnografii w stronę studiów etnicznych, tym bardziej, iż w owym czasie, zarówno w ZSRR, jak i w krajach Zachodu, zaczęły się one cieszyć bardzo wielką popularnością.

Jednym z charakterystycznych rysów zmian względem poprzedniego okresu był stopniowy spadek zainteresowań problematyką Ziem Zachodnich, którą kontynuowali głównie specjaliści zatrudnieni w regionalnych ośrodkach naukowych (Olsztyn, Opole, Koszalin). Oficjalna wykładnia tego zjawiska odwoływała się do politycznej tezy o zakończonym procesie integracji „Ziem Odzyskanych” z macierzą. W tym samym czasie terytoria te zostały objęte, na niespotykaną dotąd skalę, procesem emigracji ludności autochtonicznej do RFN w ramach polsko-zachodniemieckich porozumień i ustawodawstwa niemieckiego sprzyjającego tym wychodźczym dążeniom, nie wspominając już o atrakcyjności ekonomicznej tych decyzji oraz o kreowaniu na tych ziemiach atmosfery „zachęty” do opuszczania swych rodzinnych stron przez jej rdzennych mieszkańców. W wyniku tych wielce złożonych uwarunkowań polityczno-ekonomicznych i etniczno-psychologicznych znaczna część Ślązaków, Mazurów i Warmiaków znalazła się poza krajem swych ojców. Jednakowoż ze względu na delikatny charakter tej emigracji, jej przebieg i społeczno-kulturowe konsekwencje, włącznie ze zmianami tożsamości mieszkańców tych ziem, procesy te nie mogły być wówczas rzetelnie analizowane. To w pewnym sensie wyjaśnia dlaczego w publikacjach etnograficznych i socjologicznych epoki PRL-u trudno znaleźć informacje na temat mniejszości niemieckiej, która nagle wyłoniła się w latach 90. ze statystycznego niebytu, wyrastając szybko na znaczącą i dobrze zorganizowaną grupę.

W latach 70. i 80. kontynuowano również badania nad kulturą grup mniejszościowych, zapoczątkowane już w poprzednim okresie. Objęły one przede wszystkim grupy marginalne i najbardziej etnograficznie rzecz biorąc „egzotyczne”, takie jak Tatarzy, Cyganie, staroobrzędowcy, Łemkowie, imigranci z Grecji, w mniejszym natomiast stopniu grupy najbardziej liczebne, żyjące poza obszarem swych narodowych państw czy republik (Ukraińców, Białorusinów, Słowaków, Litwinów). Tendencja ta była w dużej mierze wynikiem adaptacji nauk społecznych do ówczesnej sytuacji politycznej nie sprzyjającej badaniom, których wyniki mogłyby rzucić cień na „braterskie” stosunki między krajami socjalistycznymi. Podobne względy sprawiły, iż studia, które już prowadzono, posiadały bardzo akademicki charakter. Unikano ocen na temat bieżącej sytuacji tej ludności, jej realnych potrzeb i dążeń, stosunków międzyetnicznych czy polityki władz wobec mniejszości. Na pierwszy plan wysuwano więc zagadnienia etnokulturowej specyfiki społeczności mniejszościowych, roli zanikającej tradycji etnicznej, w tym i religii, w pod-

trzymywaniu poczucia odrębności oraz etnicznych dziejów na tle historii regionu.

W badaniach pojawiły się również pewne nowe interesujące rysy. Związane one były przede wszystkim z „odkryciem” dorobku J. Obrębskiego, którego cenne i prekursorskie ustalenia zaczęto po latach zapomnienia wprowadzać do szerszego obiegu. Dwie inspiracje, wyprowadzone z wnikliwej lektury szkiców tego autora, okazały się szczególnie wartościowe. Po pierwsze — postulat, aby spoglądać na kwestie przynależności do określonej grupy poprzez studia nad tożsamością jej członków, określaną przez nich samych, i po drugie — aby poznawać etniczne realia przez analizę interetnicznego kontaktu (antagonizmów, stereotypów, uprzedzeń itp.). Dzięki tym postulatom powstał cykl studiów, wartościowych teoretycznie i poznawczo, poświęconych kategorii „swój — obcy”, a także poczuciu odrębności etnicznej, dystansowi kulturowemu i stereotypom etnicznym²⁵.

Problematyka etniczna w twórczości objętej wówczas mianem etnografii powszechnej nie zyskała większego zainteresowania, choć skala badań prowadzonych bezpośrednio w krajach tzw. trzeciego świata była w owym czasie — jak na warunki polskie — dość znaczna. Pewnym wyjątkiem były jedynie studia amerykańskie, w których pojawiły się takie wątki jak indygenizm, natywizm, polityka tubylcza, panindianizm, asymilacja i akulturacja, związek religii z zachowaniem tożsamości czy konflikty etniczne²⁶. Jednak w większości przypadków prace poświęcone ludom i kulturom pozaeuropejskim zajmowały się bardziej „tradycyjnymi” zagadnieniami (gospodarką, kulturą materialną, obrzędowością, rolą środowiska, społecznościami lokalnymi itp.). Te bowiem problemy bliższe były dotychczasowym doświadczeniom badaczy i łatwiej było je obserwować w trakcie pierwszych i stosunkowo krótkich penetracji.

Zainteresowania kwestiami etnicznymi były w tych latach nie tylko udziałem etnografii. Z całą pewnością rzec można, iż znaczny postęp w tej materii uczynili historycy, zajmujący się procesami narodotwórczymi²⁷, szczególnie zaś dużą aktywnością wykazali się socjologowie. Ci ostatni wnieśli spory wkład do teoretycznej refleksji na temat narodu, świadomości narodowej, asymilacji, typologii i definicji mniejszości²⁸. Jednakowoż szczególnego ro-

²⁵ J. Burszta, B. Kopczyńska-Jaworska, *Polish Ethnography after World War II*, „Ethnos” t. 47, 1982, nr 1-2, s. 50-63.

²⁶ Ten nurt badań był realizowany przede wszystkim w ramach zespołu amerykańskiego powołanego przez prof. M. Frankowską w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN.

²⁷ Dużą rolę odegrały w tym zakresie prace J. Chlebowczyka dotyczące Europy środkowo-wschodniej (zob. przyp. 1) oraz T. Łepkowskiego poświęcone procesom narodotwórczym w krajach Ameryki Łacińskiej i na ziemiach polskich.

²⁸ H. Kubiak, A. Paluch (red.), *Założenia teorii asymilacji*, Wrocław 1980; K. Kwaśniewski, *Mniejszości narodowe a świadomość narodowa*, „Studia Socjologiczne” 1976, nr 2; J. J. Wiatr, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa 1969.

dzaju obszarem empirycznych penetracji stały się studia nad zbiorowościami polonijnymi, które w myśl założeń twórców głównego ośrodka tymi zagadnieniami się zajmującego (Instytutu Badań Polonijnych przy UJ w Krakowie), miały być po prostu polską wersją badań etnicznych. Studia nad Polonią (zagraniczną) uzyskały za czasów E. Gierka spore poparcie władz, dla których przełamanie izolacji i nawiązanie nowych, bardziej życzliwych kontaktów ze środowiskami pochodzenia emigracyjnego, było ważnym elementem polityki i propagandy. Choć prym w tych badaniach wiedli historycy i socjologowie, to jednakowoż włączali się do nich także etnologowie.

Wprawdzie już w latach 60. tematyka ta incydentalnie pojawiała się na łamach fachowych pism etnograficznych²⁹, ale dopiero bardziej sprzyjająca atmosfera następnego dziesięciolecia dokonała w tej kwestii istotnych przewartościowań. Dzięki nim pojawiły się opracowania w części etnohistoryczne, w części etnograficzne, poświęcone skupiskom polonijnym krajów Europy Zachodniej, Kanady, Stanów Zjednoczonych i Ameryki Południowej³⁰. Większość z nich przedstawiała środowiska imigracyjnego pochodzenia żyjące w ośrodkach miejskich i przemysłowych. Także pod tym względem było to swoiste *novum* w warsztacie etnologa, który dotychczas przyzwyczajony był do obserwacji środowisk wiejskich lub ewentualnie małomiasteczkowych.

Jednak nieliczni badacze kultury Polonii postanowili poświęcić się studiom nad tymi skupiskami emigrantów i ich potomków, którzy opuszczając swą ojczyznę, nie zmienili zasadniczo trybu swego życia pozostając przy wiejskiej gospodarce. Wymienić tu należy obserwacje wsi polonijnej w Turcji (Adampol), oraz solidną monografię ukazującą życie potomków osadników z Polski na Węgrzech³¹. Tymczasem lista potrzeb byłaby znacznie dłuższa, szczególnie wówczas gdyby mogła obejmować te środowiska polskie, które pozostały w nowym powojennym układzie geopolitycznym za wschodnią granicą, tj. na terytorium ZSRR. W ówczesnych warunkach ustrojowych nie było jednak miejsca na tego rodzaju studia (poza nielicznymi wyjątkami)³², które musiałyby zburzyć mur milczenia wzniesiony wokół losu Polaków na Wschodzie.

²⁹ Zob.: M. Niewiadomska, *Bibliografia...*, *op. cit.*, s. 138-142 (pkt. 5.8).

³⁰ Bliższe omówienie dokonań badawczych w tym zakresie zob.: R. Kantor, *Etnograficzne badania polonijne. Rzeczywistość i propozycje*, „Lud” t. 68, 1984.

³¹ E. Pietraszek, *Polonezkoy – polska społeczność wiejska w Turcji*, „Etnografia Polska” t. 18, 1974, z. 1; J. S. Łątka, *Adampol. Polska wieś nad Bosforem*, Kraków 1981; R. Kantor, E. Krasieńska, *Potomkowie osadników z Polski we wsiach Derekek i Istvanmajor na Węgrzech. Monografia etnograficzna*, cz. 1-2, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” z. 15, 1981; z. 17, 1981.

³² Odnotować tu należy np. badania etnohistoryczne nad polskimi zesłańcami na Syberię i Kaukaz w XIX wieku (A. Kuczyński, A. Woźniak) oraz krótką penetrację polskiej osady niedaleko Irkucka (Wł. Baranowski).

W badaniach zbiorowości polonijnych starły się ze sobą dwie zasadniczo odmienne tendencje interpretacyjne: tradycyjna, etnograficzna, preferująca deskrytywizm i wzory dyskursu wywiedzione z dociekań badaczy kultury ludowej oraz tendencja antropologiczna, skupiona bardziej na analizie procesów etnicznych i zmian kulturowych, czerpiąca inspirację z doświadczeń etnosocjologii i nowych nurtów antropologii etniczności³³.

Różnica w podejściu do studiowanej materii była więc zasadnicza i odzwierciedlała coraz wyraźniejszą kontradycję między ludoznawczą etnografią zorientowaną na statyczne, rejestrujące badania nad dziedzictwem kulturowym, zachowanymi relikdami narodowej (ludowej) tradycji i polskim wkładem do cywilizacji krajów zamieszkiwania a antropologizującą etnologią starającą się uchwycić dynamikę przekształceń zbiorowości imigracyjnych i zinterpretować je w kontekście kształtowania się nowych form etnicznej tożsamości (etniczności) i nowych postaci etnicznej kultury. Badacze pierwszej orientacji (W. Sobisiak, M. Paradowska i inni)³⁴ kładli nacisk na koncepcję „kultury rodzimej” imigrantów, na formy jej zachowania w nowym środowisku, na filopietystycznie interpretowany wkład jej nosicieli do obcej kultury, traktując w sumie skupiska polonijne jako części składowe narodowej diaspory. Nurt przeciwny koncentrował swą uwagę na procesie wtapiania się emigrantów w społeczeństwo przyjmujące, na kształtowanie się w tym środowisku nowych synkretycznych form kulturowych, na roli etnicznej symboliki w tworzeniu się nowych postaci etniczności, na zjawiskach kreowania etnicznej tradycji. Słowem starał się on uchwycić dynamikę procesu integracji środowisk polonijnych w nowym społeczeństwie w kontekście najistotniejszych towarzyszących im zjawisk, tj. utrzymywania się etniczności i deetniczacji, koegzystencji i konfliktu etnicznego, izolacji i kontaktów z krajem pochodzenia, przemian wewnątrzgrupowych i oddziaływań obcego etnicznie otoczenia³⁵.

³³ Duży wpływ miały przede wszystkim dzieła F. Bartha (red.) *Ethnic Groups and Boundaries*, Oslo—London 1969; H. Gansa, *Symbolic Ethnicity. The future of Ethnic Groups and Cultures in America*, „Ethnic and Racial Studies” t. 2, 1979, nr 1; N. Glazera i D. Moynihana (red.), *Ethnicity. Theory and Experience*, Cambridge, Mass. 1975; M. Gordona, *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origin*, New York 1964; M. Novaka, *Problemy etnicznej Ameryki*, Warszawa 1985; Van den Berghe P., *The Ethnic Phenomenon*, New York—Oxford 1981.

³⁴ W. Sobisiak, *W sprawie badań nad kulturą rodzimą emigrantów*, „Kultura i Społeczeństwo” t. 18, 1974, nr 1; W. Sobisiak, *Emigracja jako przedmiot badań etnograficznych*, „Przegląd Polonijny” R. 1, 1975, z. 1; W. Sobisiak, *Kultura rodzima Polonii zachodnioeuropejskiej*, Poznań 1983; M. Paradowska, *Polacy w Ameryce Południowej*, Wrocław 1977; M. Paradowska, *Podróżnicy i emigranci. Szkice z dziejów wychodźstwa polskiego w Ameryce Południowej*, Warszawa 1984; M. Paradowska, *Wkład Polaków w rozwój cywilizacyjno-kulturowy Ameryki Łacińskiej*, Warszawa 1992.

³⁵ A. Posern-Zieliński, *Etniczność a tradycja...*, op. cit.; R. Kantor, *Współczesne migracje zarobkowe mieszkańców Podhala do USA. Raport z badań terenowych w latach 1987-1988*, „Przegląd Polonijny” t. 17, 1991, z. 1; J. Rokicki, *Wakacjusze na Jackowie i inni. Szkic o sytuacji współczesnych polskich emigrantów zarobkowych w Chicago*, „Przegląd Polonijny” t. 15, 1989, z. 3.

Studia etniczne bez cenzury

Upadek komunizmu w Polsce pod koniec lat 80. sprawił, iż nauki społeczne zostały wyzwolone z gorsetu ideologicznych ograniczeń i mogły pierwszy raz w swej powojennej historii podejmować tematy w sposób nieskrępowany, kierując się autentycznymi potrzebami społecznymi oraz zainteresowaniami specjalistów w ramach skromnych środków finansowych będących do dyspozycji zespołów badawczych. W nowych warunkach uprawiania badań nastąpiła prawdziwa eksplozja studiów etnicznych. W części jest ona związana z ogólnoswiatowym wzrostem zainteresowań kwestiami narodowościowymi, etnicznością, nacjonalizmami; w części zaś jest reakcją na dokonujące się w naszym kraju demokratyczne przeobrażenia pociągające za sobą wzrost aktywności społeczno-politycznej i kulturalnej grup mniejszościowych. Trzecim istotnym czynnikiem sprzyjającym tym badaniom była potrzeba likwidacji białych plam, szczególnie w odniesieniu do studiów nad Polakami zamieszkałymi na byłych ziemiach ZSRR, wzmocniona dodatkowo koniecznością rozpoznania stanu i realnych potrzeb tych skupisk dla opracowania rządowych i społecznych programów pomocy odizolowanym przez dziesięciolecia środowiskom. Zdecydowany prym w tych studiach wiodą socjologowie, a wśród nich ci, którzy bliscy są orientacji antropologicznej (Warszawa, Kraków). Poznański Zakład Badań Polonii Zagranicznej PAN przeobraził własny profil zmieniając również swój szyld na Zakład Badań Narodowościowych, a jego nowy organ „Sprawy Narodowościowe”, nawiązujący do tradycji międzywojennego pisma pod tym samym tytułem, stał się prawdziwym interdyscyplinarnym forum wymiany informacji i doświadczeń badawczych na tematy etniczne ujmowane z perspektywy teoretycznej i empirycznej, polskiej, europejskiej i światowej. Również na łamach wielu innych, starych i nowych czasopism specjalistycznych (np. „Przeglądu Wschodniego” i „Przeglądu Polonijnego”), tematyka etniczna zajmuje znaczące miejsce. Liczne sondaże ośrodków badania opinii publicznej na bieżąco monitorują stan świadomości społecznej w takich kwestiach jak siła stereotypów, uprzedzeń i sympatii etnicznych. Także wśród ostatnio bronionych prac magisterskich, doktorskich i habilitacyjnych wyraźnie wzrosła liczba dysertacji poświęconych tym ważnym zagadnieniom.

Na tym tle sytuacja i dorobek etnologii, zważywszy nadal skromne zaplecze kadrowo-instytucjonalne, nie wypada najgorzej. W programach uniwersyteckich studiów etnologicznych znalazły się bloki zajęć poświęconych całkowicie kwestiom etnicznym³⁶; problematyka ta pojawia się coraz

³⁶ Zob. np. program studiów etnologicznych w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM, w: *Studia na kierunku: etnologia i antropologia kulturowa. Informator na rok akademicki 1995/96*, wydany przez Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM, Poznań 1995.

częściej w pracach magisterskich; organizuje się specjalistyczne konferencje³⁷; etnologowie opracowują ekspertyzy dla instytucji zajmujących się praktycznymi aspektami kwestii polonijnych czy mniejszościowych³⁸; łamy czasopism coraz częściej wypełniają doniesienia z prowadzonych badań etnicznych i szkice poświęcone etnokulturowej charakterystyce grup mniejszościowych czy obszarów pograniczy, w czym celuje „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty”; wreszcie – co najważniejsze – wzrosła także liczba osób podejmujących się tego rodzaju studiów. Spotkać je można we wszystkich ośrodkach, choć w największej mierze zagadnienia te podejmowane są przez etnologów warszawskich i poznańskich.

Po ogólnych uwagach o sytuacji badań etnicznych w czasach nam współczesnych, wypada dokonać zwięzłego, a więc i niepełnego przeglądu głównych kierunków zainteresowań. W istocie mamy dziś do czynienia z trzema zasadniczymi nurtami studiów, a mianowicie: z dociekaniem nad grupami mniejszościowymi zamieszkującymi Polskę, nad skupiskami polonijnymi i polskimi poza krajem, oraz nad problemami etnicznymi na innych obszarach, głównie pozaeuropejskich. W tejsze kolejności zostanie tu omówiona charakterystyka tych nurtów.

Badania nad mniejszościami są w dużej mierze kontynuacją studiów podejmowanych już wcześniej, z tym jednak, iż co najmniej pojawiły się w nich dwa nowe elementy. Po pierwsze, wzrosło znacznie zainteresowanie grupami „zaniebzanymi” wcześniej; po drugie – zmienia się częściowo podejście do tematu. Zaczęto wycofywać się z typowo „etnograficznego” stanowiska (systematyczny opis kultury grupy mniejszościowej) na rzecz interpretacji „etnicznej”, a więc takiej, która koncentruje uwagę na kwestiach tożsamości oraz na kontekstach międzyetnicznych relacji.

Tradycyjnie kontynuowane są badania nad grupami „egzotycznymi”, takimi jak Cyganie³⁹, Karaimi, Ormianie polscy⁴⁰, czy Tatarzy oraz inni muzułmanie żyjący w Polsce. Zwiększyły się także możliwości badawcze nad

³⁷ Przykładem może być konferencja na temat Polaków w Kazachstanie zorganizowana pod Wrocławiem (1994) czy na temat „Konfliktu etnicznego” odbyta w Warszawie (1994) w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN.

³⁸ Wymienić należy przede wszystkim raport M. Gawęckiego przygotowany dla Wspólnoty Polskiej *Polacy w Kazachstanie. Kultura i świadomość etniczna*, Poznań 1993 (maszynopis powielony) oraz raport M. Kairskiego na temat sytuacji Indian w ekwadorskiej Amazonii przygotowany dla CEDIME – ekwadorskiego centrum badań społecznych, *Situación de la cultura Waorani que están fuera de la influencia del ILV y las indicaciones para la actuación en el futuro*, CEDIME, Quito 1992 (współautorstwo z I. Stoińską).

³⁹ L. Mróz, *Geneza Cyganów i ich kultury*, Warszawa 1994; A. Mirga, L. Mróz, *Cyganie. Odmienność i tolerancja*, Warszawa 1994; A. Bartosz, *Nie bój się Cygana*, Sejny 1994.

⁴⁰ G. Pełczyński, *Karaimi polscy*, „Sprawy Narodowościowe – Seria Nowa” t. 2, 1993, z. 1 (2); Tenże, *Ormianie Polscy w wieku XX. Problem odrębności etnicznej* (praca doktorska, UAM – Poznań).

mniejszościami pograniczy, a więc nad Litwinami⁴¹, Łemkami⁴², Białorusinami i tymi, którzy wolą określać się tylko jako „prawosławni”. Na tym tle uderza niewielkie dotąd zainteresowanie ludnością ukraińską. Po latach milczenia „odkryto” mniejszość niemiecką, przede wszystkim na Śląsku Opolskim⁴³, oraz zajęto się ludnością żydowską, dziś już prawie całkowicie nie istniejącą, studiując jej regionalne dzieje, zastanawiając się nad jej wkładem do polskiej kultury, oraz rekonstruując wizerunek tej grupy w oczach Polaków⁴⁴. Zagadnieniami porównawczymi, dystansem etnicznym oraz znaczeniem opinii i stereotypów w kształtowaniu się stosunków między mniejszościami a polską większością, zajmuje się głównie warszawski zespół antropologów, działający w ramach socjologii, kierowany przez E. Nowicką⁴⁵. Wymienione wyżej badania, jak i te, które uszły mojej uwadze, stanowią już spory wkład etnologów do studiów nad mniejszościami polskimi. Nadal jednak prym w tej sferze wiodą socjologowie i historycy. Te trzy dyscypliny w dość podobny sposób traktują przedmiot swych studiów, z tym jednak, iż w publikacjach etnologicznych najpełniej przeplatają się ze sobą interpretacje etnohistoryczne z analizami bieżących procesów i zjawisk.

Interesujące zmiany objęły badania polonijne, które znacznie się rozszerzyły, angażując sporą grupę etnologów. Najbardziej charakterystycznym przejawem tych zmian było podjęcie pionierskich studiów terenowych wśród skupisk polskich na terenach byłego ZSRR, przed demontażem totalitarnego ustroju, całkowicie badaczom niedostępnych. Studia te objęły niemal bez wyjątku społeczności wiejskie, a więc łatwiejsze do penetracji dla etnologów, pozostawiając (na razie?) zbiorowości wielkomiejskie (Moskwy, Petersburga, Kijowa, Lwowa itp.) na uboczu. Innym cennym rysem tych badań jest ich potencjalna (społecznie i politycznie) wartość praktyczna, gdyż raporty naukowe dostarczają pożytecznych ocen ułatwiających konstruowanie władzom państwowym, Kościołowi, organizacjom charytatywnym adekwatnych programów pomocy Polakom na Wschodzie. Większość tych studiów została rozpoczęta stosunkowo niedawno, w związku z tym trudno byłoby już dziś oceniać ostatecznie ich rezultaty, dlatego też poprzestać trzeba jedynie na wymienieniu ważniejszych realizowanych projektów.

Do głównych osiągnięć należy bez wątpienia rozpoczęcie studiów nad Polakami w Kazachstanie (zespół M. Gawęckiego, a także S. Szykiewicz),

⁴¹ Śl. Żerańska-Kominek (red.), *Kultura muzyczna mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1990.

⁴² K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947 - 1986*, Wrocław 1987.

⁴³ M. G. Gerlich, *Górnoślązacy. Od świadomości etnicznej ku polskiej świadomości narodowej* (schylek XVIII w. — do Kulturkampf), „Etnografia Polska” t. 37, 1993, z. 1.

⁴⁴ A. Cała, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 1987.

⁴⁵ E. Nowicka (red.), *Swoi i obcy*, Warszawa 1990.

które objęły zagadnienia etnodemograficzne, etnohistoryczne i etnosocjologiczne, pozwoliły na ocenę stanu zachowania języka, tradycji, religii, ukazały pozycję ekonomiczną i zawodową Polaków, dokonały rozeznania w stosunkach interetnicznych i dały pewien pogląd na temat stanu świadomości etnicznej ludzi dotąd niemal całkowicie odizolowanych od swej ideologicznej ojczyzny⁴⁶. Narodowa dyskusja na temat ewentualnej repatriacji Polaków z Kazachstanu, oraz pierwsze już konkretne działania idące w tym kierunku, uczyniły te badania szczególnie ważnymi, a jednocześnie delikatnymi i odpowiedzialnymi ze względu na dalszy rozwój wypadków i wagę podejmowanych decyzji. Czynnikiem ten sprawia, iż mimo zakończenia pierwszej fazy kilkuletnich studiów nadal istnieje stała potrzeba śledzenia zmian zachodzących w życiu i świadomości tych ludzi, jak i dobrego rozeznania w trudnościach adaptacyjnych pierwszych przybyszów z kazachskich stepów do Polski⁴⁷.

Poza odległym Kazachstanem badania polonijne prowadzone są także bezpośrednio za naszymi wschodnimi granicami, przede wszystkim na Litwie (zespół L. Mroza) oraz na Białorusi (zespoły I. Kabzińskiej i L. Mroza). Koncentrują się one na polskich mieszkańcach tamtejszych wsi oraz na lokalnych stosunkach międzyetnicznych. Wypada także wspomnieć o studiach nad Polakami na Syberii (A. Kuczyński, W. Bielecki) oraz na Kaukazie (A. Woźniak). Dziwić natomiast może małe zainteresowanie ludnością polską na Ukrainie.

Kontynuowane są także badania nad Polonią północnoamerykańską, które — jeśli chodzi o swój interdyscyplinarny wymiar — straciły sporo na znaczeniu względem lat ubiegłych. Etnologowie w skromnym zakresie uzupełniają studia socjologów i historyków zajmując się coraz chętniej najnowszymi falami emigrantów i bieżącymi przekształceniami polonijnych środowisk⁴⁸.

Zastanawiające jest, jak dotychczas, bardzo słabe zainteresowanie wychodźcami z ziem polskich, zamieszkującymi obecnie Niemcy (chodzi o Polaków, Niemców polskich, Ślązaków, Warmiaków, Kaszubów). Temat niewątpliwie trudny do realizacji jest jednak bardzo istotny z punktu widzenia

⁴⁶ M. Gawęcki, *Charakter zmian zbiorowości polskiej w strukturze etnicznej Kazachstanu*, „Przegląd Wschodni” t. 3, 1994, z. 2 (10); Z. Jasiewicz, *Polacy z Ukrainy w Kazachstanie*, „Lud” t. 75, 1992; A. Posern-Zieliński, „Czerwony Październik” na stepie. *Polska społeczność wiejska w południowym Kazachstanie* (w druku).

⁴⁷ Projekt takich studiów jest realizowany w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM pod kierunkiem prof. Z. Jasiewicza.

⁴⁸ A. Posern-Zieliński, *Polonia amerykańska po upadku komunizmu w starym kraju. Dawne problemy — nowe wyzwania* (w druku); J. Rokicki, *Więź społeczna a zmiana kultury*, Wrocław 1992; R. Kantor, *Między Zaborowem a Chicago: kulturowe konsekwencje istnienia zbiorowości imigrantów z parafii zaborowskiej w Chicago i jej kontaktów z rodzinnymi wsiami*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1992.

poznawczego, a jednocześnie ze względu na ożywione kontakty polsko-niemieckie (odwiedziny, wspólne interesy) posiada ważkie walory praktyczne. Niestety badania polonijne u naszego zachodniego sąsiada, i to nie tylko w obozie etnologów, nie cieszą się wielkim uznaniem.

Trzeci dział współczesnych studiów etnicznych tworzą dociekania nad ugrupowaniami niepolskiego pochodzenia i spoza terytorium naszego kraju. Ze względów oczywistych badania te sytuują się jakby na dalszym planie, choć ich znaczenia nie należy lekceważyć. Nie można bowiem w żadnej dziedzinie i specjalności zamykać się w kręgu wąskich, ściśle „krajowych” czy tylko praktycznych problemów; bowiem grozi wówczas niebezpieczeństwo popadnięcia w parafializm, pogłębiony izolacją od głównych nurtów światowych. Dodać także należy, iż kontekst porównawczy, zarówno doświadczeń badawczych, stosowanych metod i interpretacji, jak i analizowanych zjawisk oraz procesów obserwowanych w całkowicie odmiennych uwarunkowaniach, jest zwykle najcenniejszym produktem tego rodzaju studiów, poza ich oczywistymi walorami poznawczymi oraz pogłębieniem refleksji teoretycznej⁴⁹.

Najbardziej wyrazistym zespołem studiów w tej grupie problemowej są badania nad sytuacją etniczną w obu Amerykach. Skupiają one najwięcej badaczy i to różnych generacji, obejmują także stosunkowo szerokie *spectrum* zjawisk. Wynika to z silnej tradycji badań amerykańskich w Polsce, dobrych warunków międzynarodowej współpracy oraz interdyscyplinarnej i międzyośrodkowej kooperacji w kraju, wzmocnionej atmosferą obchodów „500 lecia spotkania dwóch światów” i uformowania się przy Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM w Poznaniu zespołu do badań kultur Ameryki Południowej⁵⁰.

W ramach tych badań są prowadzone studia nad północnoamerykańskim pluralizmem kulturowym i jego rolą w formowaniu się specyfiki amerykańskiego narodu, a także nad wzajemnymi związkami łączącymi etniczność i religię w kontekście społeczeństwa multikulturowego (A. Posern-Zieliński i inni). W porozumieniu z wenezuelskimi i ekwadorskimi placówkami naukowymi realizowane są badania nad izolowanymi grupami leśnych Indian Amazonii, z ukierunkowaniem na wypracowanie praktycznych programów ochrony i pomocy tym mniejszościom (M. Kairski i zespół).

Od 1994 roku ruszyły również zespołowe studia nad formowaniem się nowej tożsamości wśród indiańskich mieszkańców Ekwadoru, w związku z jej awansem cywilizacyjnym, ekonomicznym i aktywnością organizacyjną na

⁴⁹ W przygotowaniu są pewne prace na ten temat, ale o ile wiem nie są prowadzone systematyczne studia w tym zakresie.

⁵⁰ Zob.: „Etnografia Polska” t. 36, 1992, z. 2; *Ameryka Indiańska. Spotkanie dwóch światów*, Poznań 1992; A. Posern-Zieliński, *Etnologiczne studia latynoamerykanistyczne*, w: *Kierunki badań nad problemami kultury Ameryki Łacińskiej*, Warszawa 1989.

niwie regionalnej i ogólnokrajowej, prowadzącą do upodmiotowienia rdzennej ludności tego kraju (A. Posern-Zieliński i zespół). Bardzo zaawansowane zostały pionierskie studia o charakterze etnokartograficznym, w których wyniku powstał atlas tubylczej ludności Ameryki Południowej wraz z analizą stanu jej akulturacji, ukazujący tereny ich obecnego zamieszkiwania i bieżącą sytuację demograficzną⁵¹. Wreszcie wspomnieć należy o prowadzonych także od kilku lat pracach nad słownikiem ludów, narodów, mniejszości i grup etnoregionalnych obu Ameryk, który ma być w założeniu specjalistycznym kompendium zawierającym podstawowe i naukowo zweryfikowane informacje o strukturze etnicznej całego Nowego Świata (A. Posern-Zieliński, R. Tomicki i zespół).

Jeśli chodzi o inne tereny, to trzeba zauważyć, iż tylko incydentalnie zainteresowania nimi przybierają formę badań etnicznych. Pewną uwagę przyciąga wielokulturowe terytorium Rosji (studia porównawcze S. Szynkiewicza⁵², badania E. Nowickiej nad tożsamością Burjatów) oraz niektóre rejony Azji (np. studia kurdyjskie L. Dziegla)⁵³. Natomiast wysoce niepokojącym zjawiskiem są zaniechania na polu zainteresowań studiami europejskimi. Poza znanymi mi projektami badań nad imigrantami muzułmańskimi z północnej Afryki zamieszkującymi Francję (R. Vorbrich) i nad tożsamością Alzatzyków (A. Chwieduk), pewnie niewiele można by dodać. Klóci się to ostro ze stale wzrastającą rolą czynników etnicznych na naszym kontynencie, który targany jest dzisiaj sprzecznymi tendencjami. Z jednej strony pojawił się nowy trybalizm etniczny prowadzący do ksenofobii, konfliktów i czystek etnicznych, z drugiej realizowana jest idea zjednoczonej Europy ojczyzn, pozbawionej granic, ale tworzącej dla każdej grupy bezpieczną przestrzeń kulturowego rozwoju. Sądzę, iż właśnie te zagadnienia powinny być bliżej analizowane także metodami etnologicznymi. Jednak zainteresowanie tą problematyką jest, jak dotychczas, bardzo ograniczone, co w pełni odpowiada permanentnemu stanowi niedorozwoju etnologii Europy, od wielu lat niezmienne określanej mianem kierunku deficytowego.

Uwagi końcowe

Zbliżając się ku końcowi przeglądu studiów etnicznych warto dokonać zwięzłej rekapitulacji niektórych wniosków i uzupełnić je o dodatkowe, sumujące uwagi. Otóż nie ulega wątpliwości, iż badania etniczne rozwijają się

⁵¹ M. Kairski, *Situación actual etno-cultural de los grupos etnolingüísticos nativos del América del Sur* (Tom 2 Atlas), Abya Yala, Quito, Ekwador (w druku).

⁵² S. Szynkiewicz, *Struktura etniczna i tendencje jej przemian u schyłku ZSRR*, „Sprawy Narodowościowe – Seria Nowa” t. 2, 1993, z. 2 (3); L. Dziegiel, *Węzeł kurdyjski: kultura, dzieje, walka o przetrwanie*, Kraków 1992.

⁵³ Warto tu wymienić wydany ostatnio przegląd ugrupowań etnicznych pióra Z. Komorowskiego, *Kultury Czarnej Afryki*, Wrocław 1995.

w sposób zadowalający wówczas, gdy: a) podejmowane są przez dobrze zorganizowane i merytorycznie kompetentne zespoły; b) gdy wokół tych badań istnieje sprzyjająca atmosfera (tzw. zapotrzebowanie społeczne) i c) gdy mogą one zyskać realne wsparcie finansowe.

Studia etniczne niemal zawsze uwikłane były w bieżącą „małą” (krajową) i wielką (międzynarodową) politykę i z tej racji podlegały licznym naciskom i ograniczeniom. W przypadku polskich doświadczeń etnologicznych odzwierciedlenie to w mniejszym stopniu odzwierciedliło się w tym co pisano, czy jak interpretowano rzeczywistość, w większym zaś zakresie w tym, czego nie poruszano i co pomijano. Upadek cenzorskich ograniczeń uwolnił studia etniczne z bezpośredniej ingerencji władz umożliwiając im nieskrępowany dalszy rozwój. Doświadczenia przeszłości wskazują jednak, iż mimo kontroli nad tą sferą studiów, można było wnieść do niej znaczący wkład, dzięki czemu dziś nie startujemy od przysłowiowego punktu zerowego.

Przy całej różnorodności prowadzonych w przeszłości badań, w każdym z minionych okresów posiadały one swą dominującą specyfikę. W II Rzeczypospolitej koncentrowały się na „kresowych” grupach etnicznych; bezpośrednio po wojnie i w latach 60. najważniejsza była tematyka związana z Ziemią Zachodnią; w okresie lat 70. i 80. istotne były zagadnienia związane z kulturą i życiem Polonii (głównie zachodniej), natomiast w czasach współczesnych najczęściej są podejmowane studia nad mniejszościami oraz nad ludnością polską za wschodnią granicą. Gdy porównać pod tym względem polskie studia etniczne z badaniami prowadzonymi w innych krajach, to okazałoby się, iż naszą specyfiką była i jest koncentracja uwagi na problemach reemigracji, Polonii i polskiej diaspory, podczas gdy w krajach Europy Zachodniej interesowano się głównie mniejszościami i imigrantami, w Ameryce Północnej formowaniem się społeczeństwa wielokulturowego, a w byłym ZSRR procesami integracji i stosunków międzyetnicznych.

Ta „narodowa” specyfika polskich badań etnicznych, nieco osłabiona studiami poświęconymi mniejszościom i innym kontywentom, sprawiła, iż pewne kierunki zainteresowań nie są reprezentowane na miarę ich wagi i społecznych potrzeb. Z pewnością dociekania nad mniejszościami nie są jeszcze satysfakcjonujące; brakuje studiów poświęconych imigrantom i „gastarbeiterom”, których w naszym kraju zjawia się coraz więcej; wreszcie powinno się rozpocząć badania nad etnicznymi problemami współczesnej Europy, szczególnie środkowo-wschodniej. Tematyka ta, niezmiernie aktualna i wymagająca dobrego rozeznania w regionalnej specyfice tej części kontynentu, mogłaby być z dużym powodzeniem realizowana przez polskich specjalistów.

Studia etniczne w swej zdecydowanej większości sytuują się w ramach etnologii współczesności, choć oczywiście muszą wykorzystywać również podejście etnohistoryczne, bez którego trudno byłoby we właściwych wymiarach oceniać bieżące zjawiska. Dzięki temu podejściu łatwiej zrozumieć naturę

etnicznych stereotypów, mechanizm kreowania obrazu „obcego”, związku etniczności z kulturą i religią, czy zmienne relacje łączące mniejszości z większością. Pozytywnym symptomem jest również coraz częstsze powiązanie prowadzonych badań z działalnością ekspercką, w której wyniku przygotowywane raporty mogą służyć do opracowania zasad polityki etnicznej (m.in. badania nad Polakami w Kazachstanie, Stanach Zjednoczonych, nad Cyganami czy nad ludnością tubylczą w Ekwadorze). „Stosowany” charakter studiów etnicznych stawia przed specjalistami nowe wymagania i wyzwania, a przede wszystkim powinien zobowiązywać ich do dużej odpowiedzialności za słowo, gdyż nie ulega najmniejszej wątpliwości, iż między tym co piszą badacze w swych opracowaniach a interpretowaną przez nich etniczną sytuacją istnieje subtelne sprzężenie zwrotne.

Współczesne studia etniczne, choć mają zdecydowanie interdyscyplinarny charakter, wykazują jednak słaby stopień kooperacji. Dotyczy to również etnologii, która prowadzi swe badania równoległe względem innych specjalności bez bliższej jednak współpracy. Jednocześnie należy zauważyć, iż w studiach tych dość słabo zaznacza się specyfika podejścia etnologicznego (antropologicznego), nadal jeszcze przytłoczona, albo zbyt „etnografizmem”, albo też nadmiernym wykorzystaniem socjologizujących interpretacji. Sądzę, iż wynika to z zaniedbania refleksji teoretycznej na temat sposobów badania i objaśniania zjawisk etnicznych, zdominowanych przez rejestrację i analizę konkretnych sytuacji, grup i procesów. Aby temu przeciwdziałać należałoby więcej czasu poświęcić studiom problemowym, komparatystycznym i konceptualnym.

Adekwatne do bieżącej sytuacji narzędzia interpretacji, oryginalne podejścia i doświadczenia czerpane z dorobku prowadzonych już badań pozwolą — jak miemam — z powodzeniem przygotować się do zadań w nadchodzącym stuleciu i do studiów w nowej, otwierającej swe granice Europie, a więc do świata, w którym dbałość o zachowanie własnej tożsamości powinna być zsynchronizowana z tolerancją, zrozumieniem i gotowością do współżycia z „obcymi”.

Aleksander Posern-Zieliński

ETHNIC STUDIES IN POLISH ETHNOLOGY AFTER 1945. THEIR CONDITIONS, CONTEXTS AND TRENDS

(Summary)

The article discusses main tendencies in the development of Polish ethnic studies in ethnology after 1945. An attempt has been made to show the links between the changing political situation and possibilities of conducting ethnic research in Poland and abroad.

Three main stages of the research have been discussed against the background of the research experience of the interwar period (when mainly ethnic groups of the eastern parts of the country, i.e. regions which after 1945 became the property of the Soviet Union): a) the period till the end of the 1960s in which focus was on the studies into the processes of integration and adaptation of groups of settlers of different ethnic and cultural background to the new living conditions on the western and northern territories annexed to Poland after 1945; b) the period of the 1970s and 1980s, i.e. the time of favourable conditions for researching the culture and life of Polish immigrant communities in Western Europe, Northern America and in the Balkans and c) the years after the fall of the communism and abolishment of censorship that restricted the freedom of studies, when focus was on such problems as ethnic minorities in Poland and Polish communities living on the territories of the former Soviet Union.

Communist censorship affected ethnological research in two ways: scholars had to know what to write about and how and, secondly, scholars had to know which topics to avoid. Despite these evident limitations, ethnic research in the Polish People's Republic was gradually expanded to include some minority groups in Poland (usually marginal ones, such as the Gypsies, Tartars, Lemkos) and Polish communities in other countries as well as ethnic problems in countries outside Europe (mainly in Latin America and Asia). Despite the systematic liquidation of the "white spots", there are still other important problems which are not addressed, such as new immigrants and foreign workers in Poland, problems of the national identity in Central and Eastern Europe, comparative research and theoretical studies.

Ethnic research in Poland, although conducted as part of the study of modernity, uses also ethnohistorical approach. Owing to these two perspectives, it has been easier to understand such crucial problems as: the nature of ethnic stereotypes, mechanisms behind the creation of the image of an "alien", relations between ethnicity, culture and religion, varying relations between the minority and majority or the specificity of regions on ethnic frontiers. More and more often reports of ethnologists are used as applied studies, specially when new principles of the ethnic policy are set out. Despite a considerable interest of ethnologists in ethnic problems, these studies are still looking for their new, original specific character and approach which would help overcome the traditional ethnographic description and, at the same time, go away from excessive imitation of patterns of sociological interpretation.

Transl. Z. Nadstoga